

БЯГСТВО ОТ ДАНЪКА И ДАНЪЧНА ИЗМАМА - ТЕОРЕТИЧНИ МОДЕЛИ И ФИСКАЛНИ РЕШЕНИЯ

В разработката са разгледани характеристиките и факторите на икономиката в сянка. Изследвани са проблемите, свързани с теоретичните модели на бягството от данъка и данъчната измама. Дискутирани са възможните фискални решения, насочени срещу разрастващата се икономика в сянка.

Основните цели на данъчното облагане, свързани с постигането на социално равенство чрез данъка, често намират свое практическо опровержение вследствие въздействието на фактори и явления, които правят непостижими теоретичните предписания и постановки. В тази насока внимание заслужават “бягството” от данъка и “данъчна измама”. И двете явления не могат да бъдат възприети като самостоятелни фискални феномени, защото когато говорим за бягството от данъка и данъчната измама използваме за изходно начало в анализа феномена “икономика в сянка”.

Като понятие, икономиката в сянка често се афишира и чрез други, сродни наименованията. Различните термини обаче изразяват едно общо съдържание. Става дума за ситуацията, при която в икономиката се осъществяват дейности и реализират доходи, които не могат да бъдат отчетени от официалната статистика и които водят до различно по своята степен редуциране на фискалните постъпления в националните бюджети.²

В. Танзи вижда развитието на икономиката в сянка като продукт на две основни групи фактори: да се избегне законово регламентираното данъчно облагане; да се отбягват правителствените наредби и ограничения.³

Според проф. И. Стойков проявлението на факторите на тази икономика е резултат от действието на четири групи причини: икономически, административни, нормативно-правни и политически.⁴ Според Дж. Кълис и Ф. Джонс (1992) без данъците е невъзможно осъществяването на рационално разпределение на резултатите от труда между икономическите агенти.

¹ Андрей Захариев – гл. ас. д-р в Стопанска Академия “Д. А. Ценов” – Свищов, катедра “Финанси и кредит”, тел: (0631) 279 214, e-mail: andrew@uni-svishtov.bg

² Икономиката в сянка генерира различни по своя вид и характер последствия и влияния – както положителни, така и отрицателни. (вж. подр.: Стойков, И., П. Димитрова. Скритата икономика в България. Икономически изследвания, кн. 1, 1999, с. 67-70.)

³ Виж подр.: TANZI, V., The Underground Economy in the United States: Estimates and Implications, Banca Nazionale del Lavoro Quarterly Review, 33, 135, 1980, pp. 427-54.

⁴ Стойков, И., П. Димитрова. Цит. съч., с. 11-14.

Накратко, данъците са един универсален инструмент на държавната система за акумулиране на приходи, без който по-нататъшното движение на парите в съвременната икономика е трудно да се реализира. Данъците и данъчното облагане са явление, което предполага неизбежност на плащането. Неплащането им означава нарушение на данъчния закон и санкциониране на данъкоплатеца. Успоредно с това, съмнението в целесъобразността на облагането поражда съпротива срещу данъка. Крайният резултат от тази съпротива е неплащането или плащането на данъка в нереално намалена сума.⁵ Независимо от всичко икономиката в сянка⁶ е факт, с който трябва да се съобразяват както специалистите на национално равнище, така и тези в общинските единици. Ето защо освен чисто икономически феномен, изследван през призмата на научното познание, тази сянка, с нейните основни проявления – бягството от данъка и данъчната измама, трябва да бъде изследвана и като специфично предизвикателство за фискалната система.

1. Икономика в сянка и бягство от данъка - дефиниция и форми на проявление

Законодателствата на отделните страни се отличават със специфично тълкуване на възможностите за поведение на данъкоплатците по повод дейностите по отбягване на данъчното бреме. Като цяло обаче е налице един консенсус по отношение на това, че бягството от данъка е: *Действие (или бездействие) на платеца, насочено към укриване на определени факти и обстоятелства с цел неплащане, или плащане, но в нереално намалени суми, на законно дължими данъци.*⁷

Очевидно, бягството от данъка обхваща много и различни видове дейности. Те имат както скрит, така и явен характер. От гледна точка на данъкоплатците като най-често срещана форма за реализация на бягство от данъка се възприемат исканията за по-големи намаления или освобождаване от данъци, които се гарантират от закона, или умишленото занижаване на декларирания доход. За да бъдем прецизни обаче е необходимо да отчетем, че поведението на индивидите спрямо данъчното облагане на техните доходи е просто една форма на защита. "Данъкоплатецът търси начин да избегне удръжката, която фискът налага върху богатството му или поне да намали нейния размер."⁸

Самият начин за избягване на удръжката обаче позволява да се дефинират няколко основни групи данъкоплатци, в зависимост от тяхното поведение: като плащащи данъци и ползвачи се от потенциала на съответната национална осигурителна система. Тук може да разграничим:

⁵ Стоянов, В. Данъчно облагане, С., Галик, 2000, с. 67.

⁶ Заб. Освен термина "икономика в сянка" употреба намират термини като "черна" (black, noire), "неофициална" (unofficial, inofficielle), "нередовна" (irregular, irreguliere), "подземна" (underground, sousterrienne), "скрита" (hidden, cachee), "в брой" (cash, enmonnaie), "двойствена" (dual), "нерегистрирана" (unrecorded, irregistree), и други.

⁷ В подобен дух са дефинициите предложени от: проф. Велчо СТОЯНОВ, Цит. съч.; CULLIS, J. and P. Jones. Public Finance and Public Choice, McGRAW- HILL, London, 1992, p. 217 и др.

⁸ Gaudemet, P. & J. Moline, Finances Publiques, Politique Financiere, Budget et Trezor, P., 1983, p. 322.

1. Група на работещите в легалната икономика, които фактически декларират изцяло своите доходи и респ. имат пълни права върху ползването на услугите на социално-осигурителната система;

2. Група на работещите едновременно и в легалната, и в нелегалната икономика: в първата те могат да декларират целия си доход и да плащат прилежно данъци, но за страничната работа (в нелегалната икономика) инкасирането на доходите става изрично в брой, т.е. необлагаемо;

3. Група на индивидите, които работят само в сенчестата икономика, които поради слабости в социално осигурителната система могат да едновременно да получават или да не получават социални осигуровки.

Така според Дж. Кълис и Ф. Джонс (1992), именно третата група хора, които работят в скритата икономика и чрез измама получават социални помощи, е най-често подложена на критика, основаваща се на твърдението, че им се позволява без да допринасят за социалната сигурност, да живеят сравнително добре, влагайки по-малко работни часове, отколкото е стандартната работна седмица.

Общественото мнение, от друга страна, демонстрира един избирателен подход по отношение оценката на поведението на тези, които избягват облагането с данък. Факт е, че хората с високи доходи, невинаги получават толкова голямо неодобрение. Това донякъде се дължи и на убеждението, че тези хора не е задължително да избягват данъка, след като могат да заобикалят облагането с помощта на професионален правен и счетоводен съвет.

Съществуват определени трудности при определяне на разграничителната линия между бягството от данъка и неговото заобикаляне. Един от приемливите и верни отговори е, че различията са в законността - докато заобикалянето е законно, то бягството не е. Все пак, трябва да се отчете, че нормативните граници не винаги са прецизно очертани и съществуват много възможности за заобикаляне. Някои видове заобикаляне са почти неразличими от бягството.⁹

Ф. Коул (1985) обяснява, че тези разлики, основаващи се на морални съображения, са доста размити и неефикасни при икономическия анализ.¹⁰ Той разглежда сигурността и несигурността като критерии за разграничаване, т.е. заобикалянето поставя икономическия агент в известна сигурност, докато бягството оставя все пак някаква степен на несигурност от гледна точка на крайните данъци, които ще трябва да бъдат платени.

А. Луис (1982) прибавя някои допълнителни аспекти на бягството от данъка и на заобикалянето на облагането (вж. табл. 1).¹¹

В. Адамов (1992) разграничава бягството от заобикалянето на данъка, както следва:¹²

Първо. **Легално бягство от данъка** (заобикаляне - А.3.), което не влиза в разрез с разпорежданията на правителствата. В зависимост от мащабите на проявление то бива:

⁹ Cullis, J. and P. Jones, Op.Cit., p. 217.

¹⁰ Cowell, F., The Economic Analysis of Tax Evasion, Bulletin of Economic Research, 37, 3, 1984, pp. 163-93.

¹¹ Lewis, A., The Psychology of Taxation, Oxford, Martin Robinson, 1982.

¹² Адамов, В., Теория на финансите, Свищов, 1992, стр. 144-5.

- **бягство организирано от закона**, в рамките на което се използват две основни групи техники: **подценяване** на облагаемата маса, от една страна, и **надценяване** на предимно общите разходи на икономическите агенти, от друга;
- **бягство пренебрегвано от закона**, което по своята същност се дължи на някой несъвършенства, неясноти и празноти на данъчните закони;

Второ. **Нелегално бягство от данъка** (данъчна измама).

Таблица 1

1. Бягство:	1.1 чрез извършване: <ul style="list-style-type: none"> - умишлено; - непредумишлено; 1.2 чрез пропуск: <ul style="list-style-type: none"> - умишлено; - непредумишлено;
2. Заобикаляне:	2.1 "вратички" в закона; 2.2 одобряване на данъчни разходи, като част от държавната фискална политика;

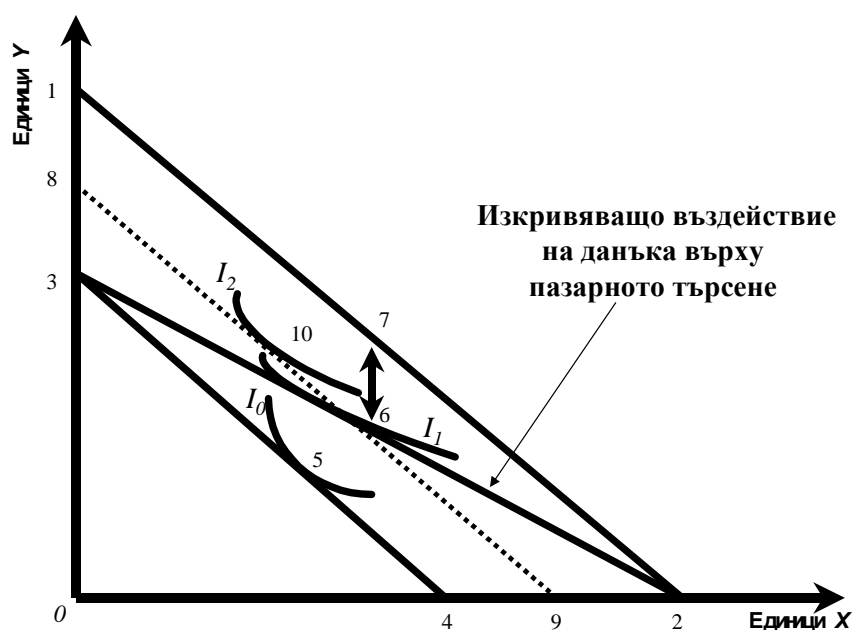
Очевидно е, че законодателните органи и правителствата на отделните страни разполагат с достатъчни по обхват комплекси от инструменти за въздействие и противодействие на такива неблагоприятни явления като заобикалянето на данъка и данъчната измама. Налице са обаче някой ограничения пред предприемането на по-твърди мерки срещу заобикалянето на данъка, които намират израз във възприемането му като форма на интервенция и активна намеса на държавата в икономическия и социалния живот на обществото. Ето защо, съществуващите във фискалното законодателство намаления на облагаемата маса, изключения и пропуски са, от една страна, резултат от грешки или недостатъчно строго законодателство, а от друга, умишлено прокаравана политика с цел насърчаване на производството на примерното благо X (от което се произвеждат и потребяват X единици) (вж. фиг. 1).

Правата "1,2" представлява началното бюджетно ограничение. Ако и Y (всички останали стоки и услуги) и X (благо, което законодателят предвижда да изключи от съвкупната облагаема маса) са облагани с данък, правата на бюджетното ограничение се премества към началото на абсцисната ос в паралелна права "3,4". След заплащане на данъците равновесната комбинация от покупки се установява в т. "5". Ако X е изчерпано, независимо дали това е станало случайно или умишлено, бюджетното ограничение се премества в "3,2" (т.е. ако икономическият агент закупи цялото количество от благо X , той въобще няма да плати данъци). В случая, след изразходването на цялото количество от X , равновесието се установява в т. "6". Данъчното изменение е отразено посредством вертикала "6,7". Бюджетното ограничение "8,9", минаващо през т. "6" позволява достигане на по-високо разположена крива на безразличие (I_2 сравнена спрямо I_1) в т. "10" при неизменност на останалите данъчни постъпления.

От фискална гледна точка развитата зависимост, показва защо в данъчната система не трябва да се създават условия за легално избягване на данъка за специфични категории данъчни субекти. Ефектът от необлагането на продуктивния пазар се проявява с еквивалентна сила и на пазара на производствените фактори. Така основната бизнес единица - фирмата, в лицето на нейните мениджъри и собственици ще бъде естествено мотивирана да избере такава форма на регистрация, която предполага най-ниски или никакви данъци.¹³

Фигура 1

Ефект от необлагането на благо X

В модела на фиг. 1, резултатът може да бъде предизвикан от умисъл или грешка. Ако X беше благо, което генерира положителни външни ефекти, то насърчаването на употребата му е препоръчително. Е. Браунинг и Д. Браунинг (1983) предполагат, че това е резултат от съмнителни инструменти на данъчната политика, защото липсата на ясна формулировка може да означава, че от данъците се възползват преди всичко онези, които са добре информирани или най-вероятно (при случаи на "вратички" в закона) онези, чиито дела се уреждат от специализирани адвокатски или счетоводни

¹³ В недалечното минало, предоставените на кооперациите на инвалиди и студенти данъчни облекчения доведоха до едно почти цялостно трансформиране на определени производства и търговски операции под "чадъра" на облекчените кооперации.

фирми.¹⁴ Друга важна тема е, че ако освобождаването от данък на благо X е узаконено, то това е станало след съответен дебат в законодателния орган.

Като типични легални форми за отбягване плащането на данъците могат да се посочат: ускорената амортизация; данъчните кредити; инвестиционните премии; нормативно освободената от облагане печалба, която се насочва и използва за благотворителни цели, за финансиране на приоритетни научно-изследователски цели и задачи и др.¹⁵

2. Аспекти на данъчното въздействие върху икономиката в сянка

Очевидно е, че въвеждането на данъка е действие, което оказва определено влияние върху поведението на всеки рационално действащ икономически агент. В тази насока не прави изключение и неформалната икономика, в рамките на чието изследване се доказва, че въвеждането на данъка съществено променя характерните за перфектния пазар параметри на неформалната икономика.

Фигура 2(а) показва трансформационната крива TT' , обозначаваща количеството почивни часове, които могат да бъдат използвани за увеличаване на производството. Наклонът на TT' показва степента, в която намаляването на часовете за почивка могат да бъдат използвани за производствени цели. Да предположим, че икономическият агент стартира при избора си от точка "1". Тогава часовете посветени на свободното време и на неформалното производство, са в пропорцията отбелязана на фигурата. Наличието на пазар позволява на индивида да "търгува" с времето си по линия w (с която се изразява размерът на трудовото възнаграждение). Ако пазарното производство е достъпна опция, икономическият агент постига равновесие в т. "2" на I_1 , разделяйки фигурата така, че неформалните, пазарните и почивните часове да се разграничават, както е показано. В частност, движението от 1 към 2 означава въвеждането на работни часове в полза на легалното производство.

Фигура 2(б) илюстрира влиянието на въвеждането на данъка. Отбелязаната с w линия на цената на фактора труд, се спуска тангентно по TT' до положението $(1 - t)w$, като по този начин отразява влиянието на данъка върху възнагражденията, получени за времето, посветено на пазарното производство, в противовес на скритото (с t обозначаваме размера на данъчната ставка). Описаното лице достига равновесие в т. "4" върху пониско разположената крива на безразличие I_0 . Така с точка "3" се отразяват часовете в икономиката в сянка, часовете в пазарното производство и тези за почивка.

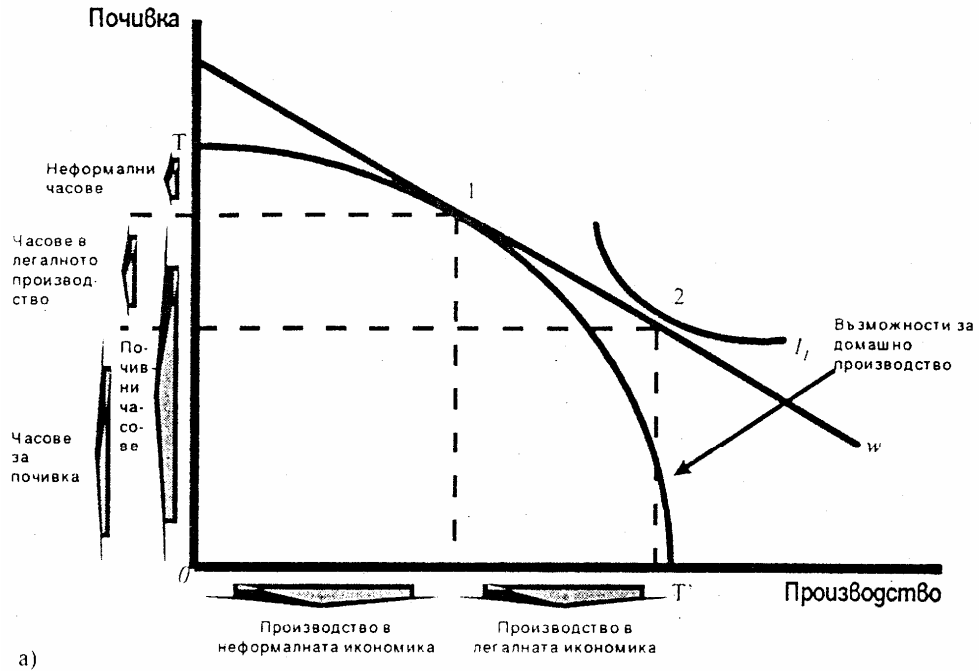
Промените в почивните и в посветените на пазарно производство часове представляват производни на промените в неформалните часове, но е несъмнено, че данъкът предизвиква оптимално производство в нелегалната икономика в сравнение с реалната икономика.

¹⁴ Вж. подр.: Browning, E. and J. Browning, Public Finance and the Price System, NY, Macmillan, 1983.

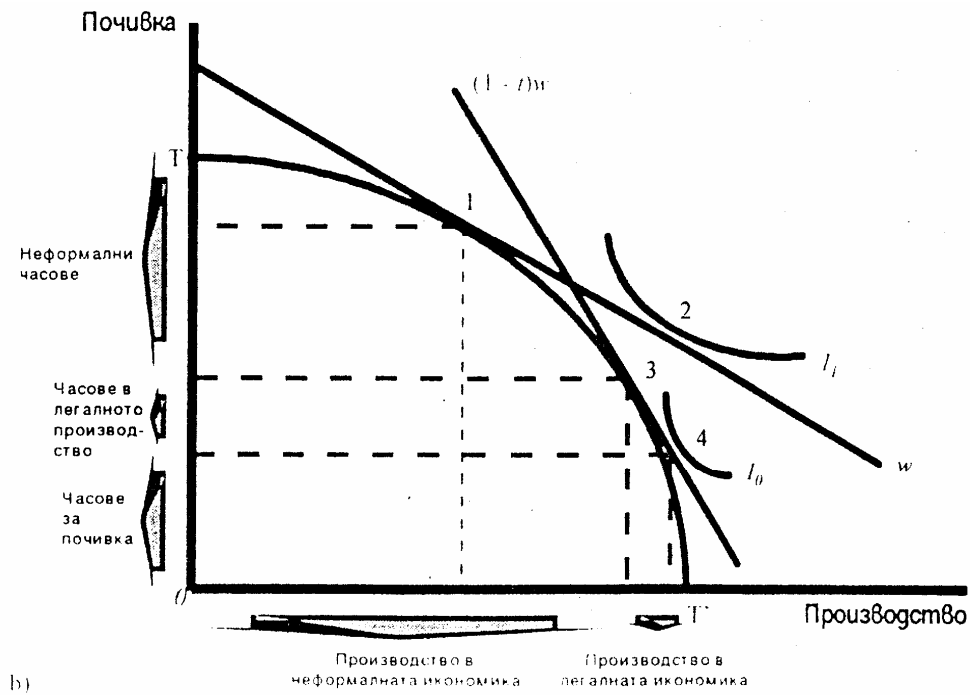
¹⁵ Стоянов, В. Цит. съч., с. 71; CULLIS, J. and P. Jones, Op.Cit., p. 218.

Фигура 2

Данъчно облагане и неформално производство

a)

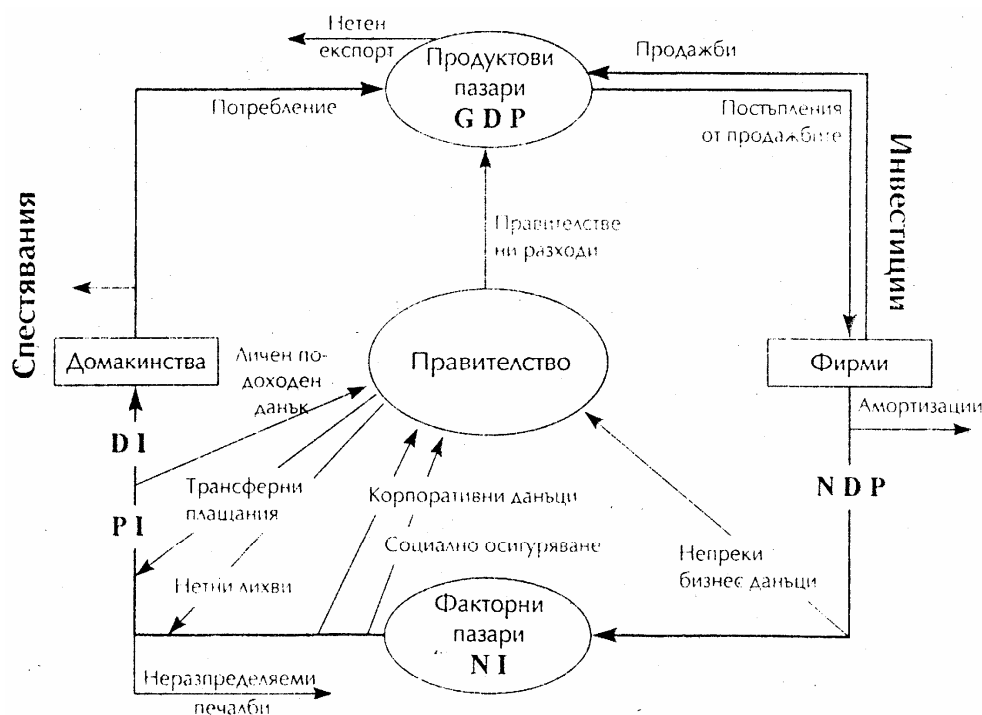

b)

Разработеният чрез фигура 2 модел на реакция на неформалната икономика спрямо въвеждането на данъка демонстрира единствено ситуация на известна загуба на богатство поради изопачаване схемата на производството. Това обаче не може да се приеме за основателна причина за предприемането на крути мерки срещу "бягството" от данъка и икономиката в сянка. На практика неформалните часове могат да бъдат използвани за генериране на доход, подлежащ на облагане, но могат и да не бъдат използвани.

Фигура 3

Основните икономически агенти и отчитането на паричните потоци в националната икономика

Легенда: GDP - Брутен вътрешен продукт; NDP - Нетен вътрешен продукт; NI - национален доход; PI - Личен доход; DI - Разполагаем доход.

Източник: SCHILLER, W. The Economy Today, N.Y. p. 121 (с изменения).

Очевидно е, че за да се разработи една строга и безпощадна политика за борба срещу бягството от данъка и данъчната измама е необходимо развитието на допълнителни теоретични модели, изследващи същността на бягството като акт, попадащ под ударите на закона. Движението към нелегално (неформално) производство е пример за възпиращия ефект на данъка, чрез който се намалява размера на обхващаното от системата на националните сметки (СНС) производство (БВП). В крайна сметка, СНС обхваща само част от действително създадения продукт и съответно

действително разпределения доход (фиг.3).¹⁶ Останалата част постъпва във фирмите (под формата на допълнителен приходен или редуциран разходен паричен поток) и домакинствата (допълнителен разполагаем доход). Подобно деяние обаче се тълкува от закона като престъпление. Ето защо поведението на икономическите агенти спрямо фиска трябва да се разглежда и в светлината на факторите разкриваемост и наказание за данъчното престъпление.

3. “Бягството” от данъка като престъпление

Редица изследвания¹⁷ неоспоримо доказват, че бягството от данъка е явление, чиито последици могат да бъдат парично изразими и съпоставими. Нещо повече, отчита се, че е налице желание и мотивация сред данъкоплатците към предприемане на действия, които водят до такова бягство.¹⁸ Това, което обаче не е ясно, е доколко преобладаващи са тези желаниа и при какви конкретни условия се пристъпва към реални действия в тази посока. Именно с цел изясняване етимологията на процеса по вземането на решение за бягство от данъка по-нататък посочен модел за изследване характера на това явление като престъпление.

Бягството от данък предоставя на безразличния към риска икономически агент следния избор:¹⁹ нека предположим, че облагаемият доход е Y , а нормата на данъка – t , тогава със сигурност индивидът ще получи $(1 - t)Y$, декларирайки точния си доход и плащайки данък. Ако той избегне данъка, тогава с вероятност p може да бъде хванат и в следствие да плати глоба или да изтърпи наказание, чиято парична стойност е F .²⁰ Очакваната стойност на прилагането на стратегията на бягство от данъка може да се изрази като:²¹

$$(1) \quad E(V) = p(Y - F) + (1 - p)Y$$

Ако величината на $E(V)$ превишава $(1 - t)Y$ по стойност, то индивидът ще избегне данъка. Например, ако $Y = \$12000$, $p = 0,5$, $t = 0,33$ и $F = \$5000$, то:

$$(2) \quad (1 - t)Y = 0,66 \times 12000 = \$8000$$

което сравнено с

$$(3) \quad p(Y - F) + (1 - p)Y = 0,5(12000 - 5000) + 0,5(12000) = \$9500$$

показва, че очакваният доход ($E(V)$) - при избягване на данъка, надвишава паричната стойност на сигурния доход $((1 - t)Y)$ - при плащането му и индивидите вероятно ще предприемат действия за неговото избягване. Трябва да отбележим, че източника на очаквания допълнителен доход не оказва съществено влияние на решението.

Близко схващане, прието във финансовата теория, е нежеланието на повечето индивиди да поемат риск и неговото влияние редуцира броя на

¹⁶ Измерването на останалата част изисква прилагането на комплекс от методи. (вж. подр.: Димитрова, П. Методи за измерване на скритата икономика. – Икономическа мисъл. 1999, N 2.)

¹⁷ Вж. подр.: Smith, S. Britain's Shadow Economy, Oxford University Press, 1986.

¹⁸ Brown, C. and P. Jackson, Public Sector Economics, 4th ed., Blackwell, 1994, p. 429.

¹⁹ Cullis, J. and P. Jones, Op.Cit., pp. 220-1.

²⁰ Заб. Плащането на глобата F предполага, внасяне на дължимия данък t и допълнително плащане с наказателен характер B по-нататък разгледаните модели “допълнително плащане с наказателен характер” е обозначено с s .

²¹ Пак там.

производствата, където “бягството” е поведение, повишаващо полезността на дохода. Несигурната перспектива трябва да е особено привлекателна, за да компенсира индивидите, които понасят риска. Ако се включи и неохотата да се поеме риск, чрез съответните пресмятания, очакваната полезност ($E(U)$) от “бягството” от данъка става:

$$(4) \quad E(U) = pU(Y - F) + (1 + p)U(Y)$$

Така на фиг. 4 се илюстрира новата ситуация, където Y е необлагаемият доход и U_0 – равнището на полезност, свързано с него.

Ако индивидът декларира дохода си, сигурният законен доход, който той ще получи е $(1 - t)Y$. Да предположим, че първоначално паричната стойност на наказанието при разкриване е F_1 , така че $(Y - F_1)$ е размера на дохода, а U_2 – полезността, получена при разкрито “бягство”. За да бъде привлекателно “бягството” от данъка, самото действие трябва да осигури минимум толкова равнище на полезност, каквото би било то и без него. Това е случаят, при който вероятността за разкриване осигурява очакван размер на дохода Y^* . В зависимост от степента на изкривяване на кривата на съвкупната полезност, която показва степента на нежеланието да се поеме риск, Y^* ще бъде по-голям от $(1 - t)Y$. Колкото по-голяма е тази степен на изкривяване, толкова по-силно е и нежеланието да се поеме риск. За дадено F_1 това води до наличие на по-малка вероятност за разкриване. Когато p заема стойности от 0 към 1 , очакваният доход се премества от Y към $(Y - F_1)$. При тези обстоятелства, ако хората се страхуват да поемат риск, “бягството” би било по-малко, отколкото ако са безразлични към риска. Фигура 4(а) разделя дъговидните форми, показващи стойностите на сигурност за индивидите. Това е хоризонталното разстояние между кривата на съвкупната полезност и линията на очакваните стойности.

Разстоянието $V, 2'$ в 4(а) е равностойно на $1, 2$ във фигура 4(б) и представлява сумата, която ще компенсира понасянето на опасността от глоба F_1 , с вероятност p (върху ниво на полезност U_1) свързано със сигурния доход $(1 - t)Y$. Горният отрязък от кривата F_1 в 3-а пресича ординатата при $p=0$, а по-ниско разположената ѝ част - при $p=1$, когато разкриваемостта е 100%.

На базата на така изведените зависимости, авторите на модела формулират следните приложения и констатации:²²

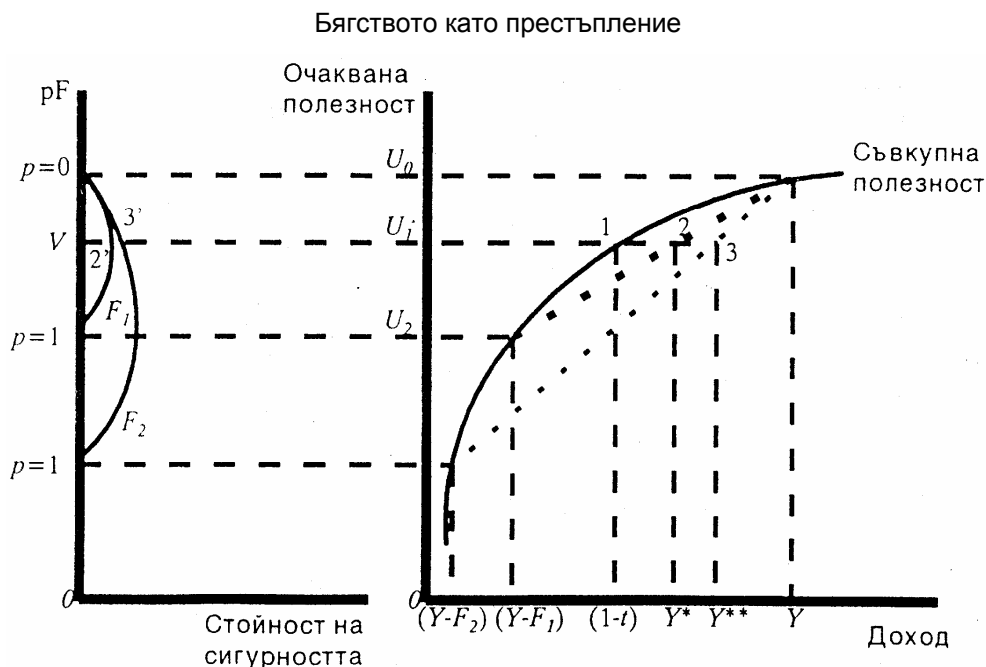
1. Колкото по-несклонни към поемането на риск са данъкоплатците, толкова по-малко бягство от данъка ще има;

2. За дадено равнище на глобата F_1 , по-високите стойности на p водят до по-ниски размери на бягството;

3. За по-високите стойности на F_2 , фигурите 3-а и 3-б се нуждаят от извършването на определени корекции, в следствие на които Y^{**} изразява необходимия очакван доход, който води до повишаване желанието на данъкоплатеца за бягство от данъка. При тези условия, с $V, 3' = 1, 3$ вече изразяваме подходящата стойност на определеността, чиято величина се свързва със зависимостта, при която при значителна глоба, съпроводена от ниско равнище на разкриваемост се постига удовлетворително толкова на въздържане от вземането на решения за бягство от данъка.

²² Cullis, J. and P. Jones, Цит. съч., с. 222.

Фигура 4

4. Модел за оптимално “бягство” от данъка

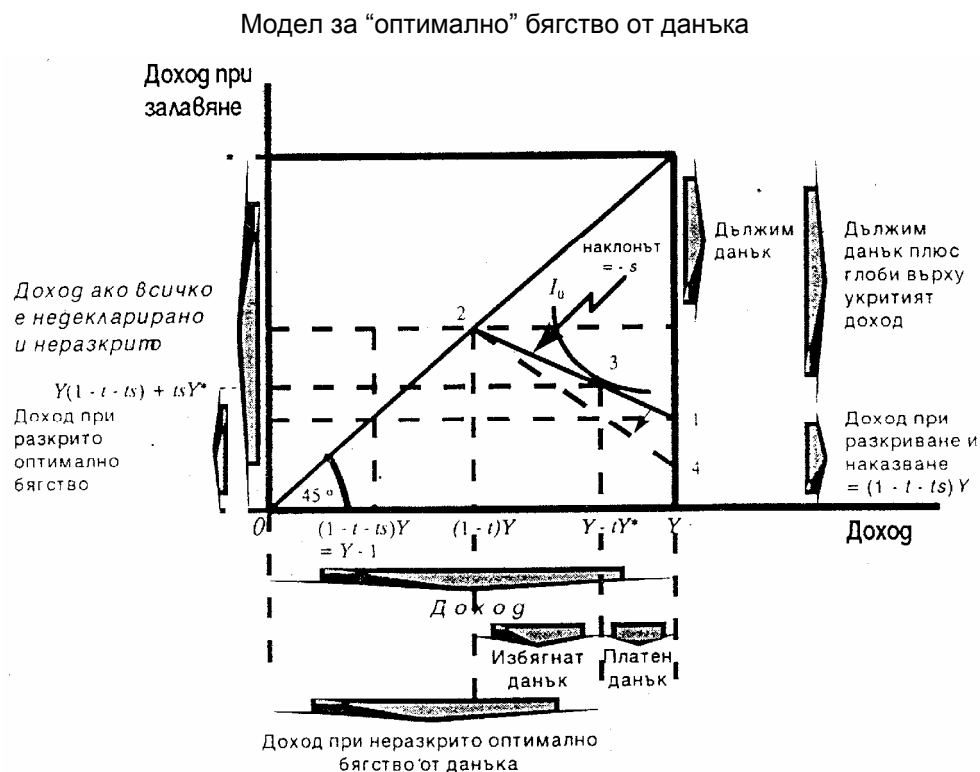
Всеки данъкоплатец е изправен пред сериозна дилема, когато трябва да отговори на въпроса: “каква част от дохода да декларираме пред данъчния служител?” Отговорът определя и трите основни категории данъкоплатци:

- напълно честни, които съвестно декларираат пълният размер на получените от тях доходи;
- непълно честни, които използвайки комплекса от възможни инструменти за легално бягство от данъка, плюс някой похвати и за нелегално, постигат една редукция на данъчната основа на личните си доходи;
- изцяло нечестни данъкоплатци, които или не декларираат никакви доходи или ги декларираат в размер, поставящ доходите им в категорията на необлагаемия минимум.

Фигура 5 представя схема на възможностите за постигане на оптимално бягство от данъка. Така сумата от дохода, която по закон подлежи на облагане е представена чрез отсечката **OY** на фигурата и по презумция се таксува чрез пропорционално данъчно облагане, чиято норма е **t**. Вероятността за залавяне е **p**, а разкритият недеklarиран доход е обект на

допълнително облагане в размер s .²³ И абсцисата и ординатата изразяват явления, свързани с дохода, като чрез 45-градусова линия се постига еквивалентно разпределение между двете координатни оси. При OY като необложен доход (върху абсцисата) целия комплекс от операции и зависимости се разполага по 45-градусовата линия, тъй като индивидът не получава възнаграждение от данъчните власти за "бягство" от облагане.

Фигура 5

Източник: CULLIS, J. and P. Jones, Op. cit., p. 223 (с изменения).

Ако икономическият агент е абсолютно честен и декларира Y , то неговият доход ще бъде $(1-t)Y$. Ако обаче индивидът е напълно нечестен и остане неразкрит, доходът му ще е Y . Ако се установи измамата, той ще бъде $(1-t-ts)Y$ (дистанцията обозначена като $Y-1$ на фигурата). Индивидът може да остане честен и да завърши с размер на дохода, представен в т. "2", но е възможно да не бъде разкрит и да реализира доход OY ; или пък "бягството" е разкрито, да последва съответно наказание и доходът да бъде $Y-1$. И въпреки всичко, като че ли най-реално е очакването, че индивидът ще декларира само част от облагаемия си доход. Върху I_0 , в т. "3" е изразено постигането на

²³ Заб. В модела се предполага, че размерът на s е изразител на наказателната санкция, която ще понесе данкоплатеца във вид на по-висока ставка.

пределната полезност за индивида. Тази точка отразява декларирания доход Y^* , който е по-малък от Y и съдържа дохода след облагане $Y - tY^*$, данъчните плащания са tY^* , а избегнатата от облагане сума възлиза на $t(Y - Y^*)$. Трябва обаче да се подчертае, че тази ситуация е възможна в условията на неразкрито "бягство" от данъка.

Особената форма на функцията на полезността дадена от Ф. Коуел²⁴, показва, че нарасналата вероятност за разкриване завърта кривата на безразличие в посока, обратна на часовниковата стрелка, намалявайки оптималния размер на "бягство" от облагане и увеличавайки общия сбор от данъчни плащания. Увеличеният размер на наказателно облагане ще придвижи отсечката на опиталите да избегнат данъците от "2,1" до "2,4", което показва, че ще бъдат плащани повече данъци и по-малко ще се избягват.

Променливите, с които се оперира в модела се базират върху прогресивната данъчна тарифа, с която се облага легалния доход (и имат изразената чрез OT' форма). В разглеждания примерен случай позитивната и нарастваща цена на бягството е изразена като AC' . Декларираният доход се изразява от позициите на точка O , докато защитеният от данъци доход съответно се изразява от позициите на точка O' , като с q^* обозначаваме точката на оптимално решение.

5. Алтернативни концепции за "бягството" от данъка и данъчната измама

Конструирани по-горе модели изследват връзката и зависимостта между размера на бягството и паричните резултати за избягващия данъка в условията на определен размер наказание и вероятност за разкриване. Въпреки това във финансово-икономическата теория се предлагат и алтернативи, изследващи под по-различен ъгъл явленията бягство от данъка и заобикаляне на данъка. Като по-съществени тук може да се възприемат отправените критики и предложените алтернативи чрез:

- Моделът на М. Спайсър за "границите на отстъпчивост";
- Икономическият подход на А. Луис;
- Теорията на Лафер за връзката между размера на данъчната ставка и обема на данъчните постъпления;
- Концепцията за бягството от данъка като форма на защита на доходите от инвестиции в човешкия капитал.

М. Спайсър (1986) изказва две основни несъгласия с традиционния модел на "бягството" от данъка.²⁵

1) Решението за "бягство" се появява, не за да бъде управлявано чрез максимизиращи фактори, а чрез власт на евристичен принцип. В тази насока точна преценка, базирана на вероятността за разкриване и размера на наказанието, е трудно да бъде направена, следователно евристичните принципи са подходящи. Изследванията сочат, че миналият опит от ревизии ще повлияе на оценките за възможността за следваща ревизия. Хората

²⁴ Виж подр.: Cowell, F. The Economic Analysis of Tax Evasion. Bulletin of Economic Research, 37, 3, 1985, 163-93.

²⁵ Spicer, M. Civilization at a Discount: The Problem of Tax Evasion. National Tax Journal, 1986, 13-20.

вземачи решения изчисляват не истинската вероятност за разкриване, а най-лесния път за уреждане на делата им.

2) М. Спайсър привлича вниманието към т. нар. "граница на отстъпчивост". Решението за "бягство" от данъка би било повлияно от това как индивидът възприема справедливостта на данъчната система и от броя на неговите познати, които също избягват данъците. С цел да въведе един по-реален модел на "бягството", Спайсър включва към факторите, подтикващи към вземане на решение и "психологически цени". Данъкоплатецът ще избягва данъците, само докато очакваните печалби от данъка надвишават очакваните загуби от глоби и "психологически цени", свързани с "бягството". За да се избегне данъка.²⁶

$$(5) \quad (1 - p)tQY - pstQY - c > 0,$$

където:

t е норма на данъка;

Q - частта от облагаемия доход, която не се декларира.

Y - облагаем доход

s - размерът на глобата, наложена при "бягство" от данъка, изразена като завишение на ставката **t**.

p - вероятност за разкриване

c - "психологическа цена" на "бягството".

Тогава възниква въпросът: Какво оказва влияние върху "психологическите цени" и колко важни са те за вземането на решения за "бягство" от данъка? Тук Спайсър отбелязва психологическите връзки, например като познавателното несходство, съгласно което, когато един индивид действа в насока, несъответстваща с убежденията му, чувството за дискомфорт предизвиква промяна в убежденията. Ако зачести "бягството" от данъци, данъкоплатците сами подкопават основите на обществените нрави и "психологическата цена" на "бягството" спада.

А. Луис (1982) предлага по-разширен модел на "бягството" от данъка, който е изразен чрез представените на фигура 6 зависимости.²⁷ Правоъгълникът (i) съдържа елементи, които икономистите биха определили като вкусове и предпочитания, в широкия смисъл на думата. Това включва симпатия или антипатия към правителството, чувство за контрол над действията на политиците, възможност да се влияе върху тези действия, вижданията относно безпристрастността на данъчната система.

Тези отношения са повлияни, но също въздействат върху схващането за бягството от данъка и вероятността от разкриване и наказание (ii). Констатираните удобни случаи и увеличението им влияят и са под влиянието на характеристиките на отделния данъкоплатец - възраст, пол, образование, религия, култура и т.н. Накратко, тези фактори предопределят сложността на поведението на "бягство" от данъка: отношение към данъците, възприемане и индивидуални личностни характеристики. Индивидите може да се нуждаят от рационализиране на поведението или от промяна в навиците в светлината на техния опит. Елипсите във фигурата съдържат връзките в социално-икономическата сфера. Елипса (iv) може да бъде интерпретирана като

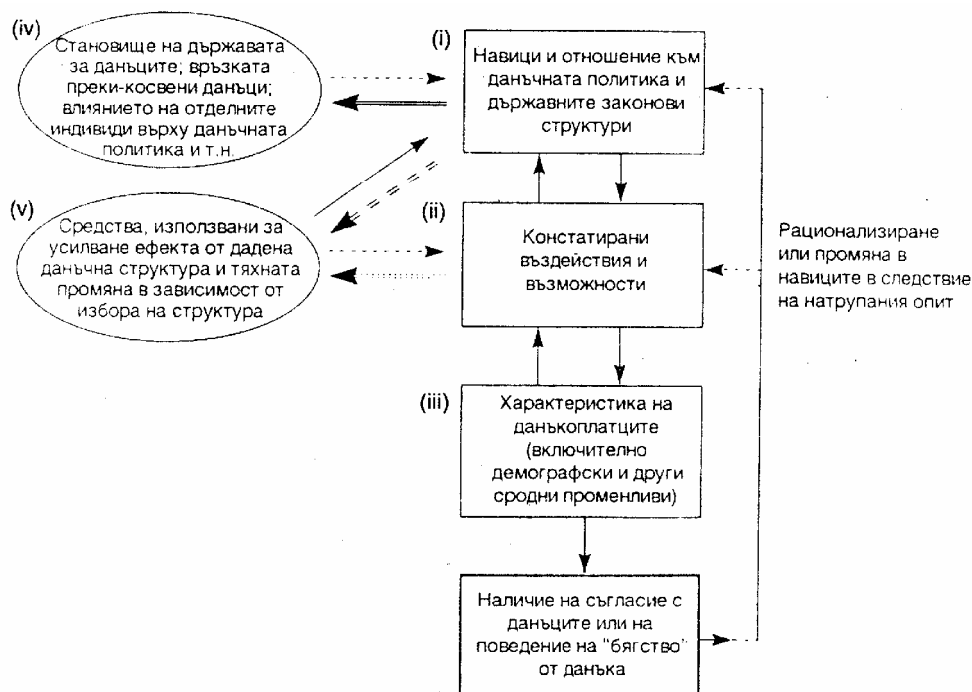
²⁶ Spicer, M.W., Цит. съч.

²⁷ Lewis, A., *The Psychology of Taxation*, Blackwell, Oxford, 1982.

възможност на държавата да улавя нарушителите, а (v) - правителствените действия. Има двустранна връзка между елипсите и правоъгълниците.

Фигура 6

Разширен модел на А. Люис за "бягството" от данъка

Източник: LEWIS, A. The Psychology of Taxation. Oxford, Blackwell, 1982.

Фрагментите (iv) и (v) са разгледани от Луис като показатели за степента, в която прилагашите данъчна политика, желаяйки да използват доверието на гласоподавателите си дават нереална сметка за истинското им мнение, базирано на оскъдни проучвания. Всеки един анализ на данъчната теория не би бил пълен ако не отчете наличието на пряка връзка между размера на данъчната ставка и обема на данъчните постъпления.

При изследването на посочения проблем като водещи се сочат разработките на Артър Лафер, намерили своята теоретическа завършеност с построяването на кривата на данъчното облагане, известна още и като крива на Лафер. В резюме тази крива позволява да се констатира, че:²⁸

- нарастването на данъчното облагане предизвиква спадане а реалната работна заплата;
- тежкото данъчно облагане има за резултата намаляването на предлагането на работна сила;

²⁸ Виж подр.: Адамов, В., Теория на финансите, Свищов, 1992, стр. 295-298.

- тежкото данъчно облагане е причина за бягството на индивида от производството и ориентирането му към дейности, които не подлежат на облагане.

Именно последната констатация демонстрира наличието на връзка между теорията на Лафер и “бягството” от данъка. На тази база основавайки се върху концепцията за намаляващата пределна полезност и решенията на индивида за “бягство” от данъка при дадени равнища на данъчното бреме моделът на кривата на Лафер намира своята модификация, като построяването на нейната лява страна да се изгради върху кривата на склонността на индивидите към понасяне на данъчното бреме с оглед очакваните социални блага. Така индивидите постигат равнище на пределна задоволеност от услугите на социално-осигурителната система и всяка нова единица социални блага индуцира единствено нарастване в количеството богатство, но не и в ползата от него. Дясната страна от кривата на Лафер се изгражда върху проекцията на кривата на нарастващата съпротива на данъкоплатците срещу увеличението на фискалното бреме. Или това е отсечката, където индивидите постепенно редуцират до степен на пълно прекратяване на всякаква официална икономическа активност, тъй като цената на предлаганите публични блага измерена като част от разполагаемото богатство (доход) обезсмисля ползата от тези блага. С други думи в точката, където данъчната ставка е 0%, ние говорим за наличието на **икономика без държава** (държавата, поради липса на приходи не предлага никакви публични блага), докато в точката, където данъчната ставка е 100% - за наличието на **държава без икономика**. Оптималното данъчно облагане очевидно се постига в най-високата точка от кривата, където индивидът постига равновесие, а държавата инкасира максимални приходи.

На последно място, (но не и по значение) може да бъде разгледана концепцията за “бягството” от данъка като форма на защита на инвестиционните доходи от страна на рационално действащия инвеститор във формиране на човешкия капитал. Съгласно тази концепция обществото има права върху доходите на индивидите само до размера на дела на реализираните обществени инвестиции в производството на човешкия капитал посредством благото образование. В тази насока нека приемем, че разходите за образование се разпределят поравно между индивидите и обществото. При това положение, можем да установим наличието на следните две теоретични ситуации:

1. **Ако паричните ползи** от трансформирането в следствие на образованието на даден индивид от носител на човешки капитал от среден порядък в носител на човешки капитал от висш порядък, които ползи се измерват чрез разликата в доходите със и без висша образователна степен, се разпределят поравно между обществото и индивидите, то тогава **периода на изплащане** и за обществото и за индивидите ще бъде също равен;

2. **Ако паричните ползи** от формирането на човешкия капитал (нарасналият индивидуален доход) се разпределят нееквивалентно между обществото и индивидите, то тогава **периода на изплащане** на инвестицията във висша образователна степен ще бъде толкова по-кратък за индивида, колкото по-голям е размера на частта от доходите, оставащи в негова полза и обратното.

С оглед на това и базирайки се върху ситуационното моделиране можем да се изгради матрица на възможните комбинации между разпределението на финансовото бреме (разходите за “производството” на единица продукт - “висшист”) на образованието и паричните ползи (нарасналите индивидуални доходи) от него. Така ако обозначим:

1. **паричните разходи** на индивидите с EFC_i и финансовите разходи за обществото насочени към “производството” на единица продукт с EFC_s ;

2. **паричните ползи** за индивидите с EFB_i и финансовите разходи за обществото насочени към “производството” на единица продукт с EFB_s то достигаме до следната матрица от възможните комбинации: (вж. табл. 2).

Таблица 2

Вероятни комбинации при разпределението на финансовите разходи и ползи при формирането на човешкия капитал				
Разпределение на разходите	Разпределение на ползите			
	$EBi > EBs$	$EBi = EBs$	$EBi < EBs$	
$EC_i > EC_s$	1 равновесие	2 неравновесие в полза на обществото	3 неравновесие в полза на обществото	
$EC_i = EC_s$	4 неравновесие в полза на индивидите	5 равновесие	6 неравновесие в полза на обществото	
$EC_i < EC_s$	7 неравновесие в полза на индивидите	8 неравновесие в полза на индивидите	9 равновесие	

От таблицата се вижда, че разположените по спускащия се от ляво надясно диагонал комбинации (първи, пети и девети квадранти) изразяват ситуации на равновесие. Всички останали комбинации обаче са неравновесни, като неравновесието достига екстремални стойности в трети квадрант (екстремално неравновесие в полза на обществото) и в седми квадрант (екстремално неравновесие в полза на индивидите). Освен това, характерно е да се отбележи, че:

Първо, **неравновесните групирания** във втори, трети и шести квадранти са типични в условия, когато позициите на обществото (държаните органи) са по-силни от тези на неговите граждани. При това положение, рационално действащия индивид мотивира желанието си за бягство от данъка с оценки за предявени свръх права на обществото върху генерираните доходи от притежавания индивидуален човешки капитал.

Второ, **неравновесните групирания** в четвърти, седми и осми квадранти са типични в условия, когато позициите на обществото (държавните органи) са по-слаби от тези на неговите резиденти.

В допълнение, изследвайки характеристиките на образованието, като специфичен тип благо е необходимо да отчетем следното:

Първо. Съгласно класическите постановки в основните трудове по икономикс и публични финанси (вж. напр.: Браун и Джаксън (1992)), образованието се определя, като **смесено благо с неконкурентен характер**, чиято употреба може да бъде пропусната от част от гражданите на обществото. Защото независимо кой финансира инвестициите във

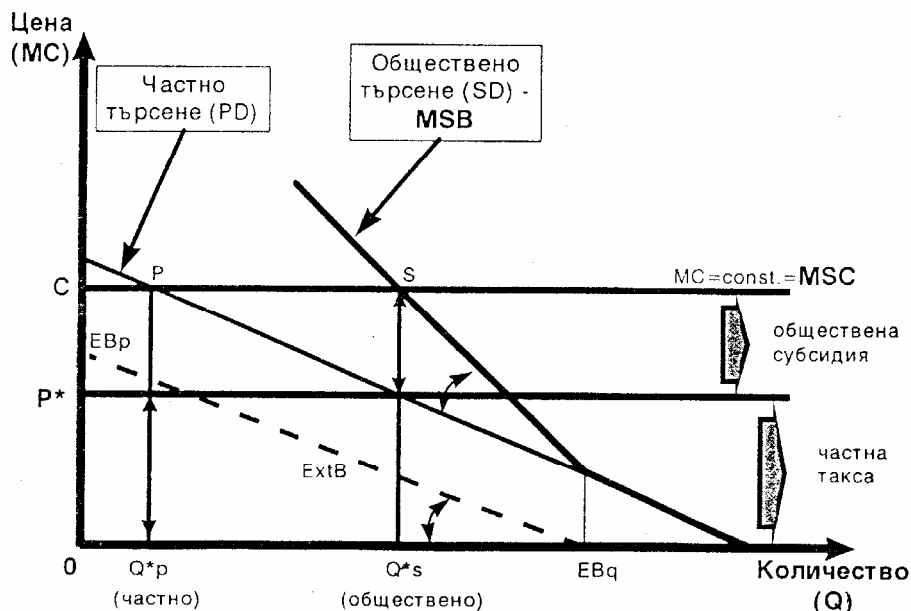
формирание на човешкия капитал е налице възможност, ползите от тези инвестиции да бъдат инкасирани и от субекти, различни от самия носител на инвестициите за формирание на човешкия капитал. От друга страна, тъй като основен носител и собственик на това благо е частното лице, то в един по-прецизиран план образованието трябва да бъде възприемано и като **частно благо, генериращо външни ефекти**.

Второ. Определянето на образованието като частно благо, генериращо външни ефекти е изходно начало за изграждането на **модел за оптимално разпределение на разходите за инвестиции във формирание на човешкия капитал** чрез справедливото им разпределение между всички инкасиращи ползи субекти.

Трето. В теоретичен аспект, подобен модел позволява да се определи точката на конкурентно равновесие между образователното предлагане и търсене. С други думи, намирането на точката, в която изискванията за оптималност по В. Парето са изпълнени или по-точно, **където пределните обществени ползи са равни на пределните обществени разходи**. Но тъй като пределните обществени ползи са кумулативен израз на всички видове ползи генерирани от "производството" на благо образование, то намирането на оптималността по В. Парето ни дава възможност да определим и оптималното разпределение на разходите за инвестиции във формирание на човешкия капитал (вж. фиг. 7).²⁹

Фигура 7

Неравновесни положения в моделът за оптимално разпределение на разходите за инвестиции във формирание на човешкия капитал

²⁹ Захариев, А. Финансово управление на човешките ресурси. В. Търново, АБАГАР, 1998, с. 155-157.

Или ако предположим, че в продуцирането на индивидуалния човешки капитал държавата се е ангажирала с провизирането на примерно 30% от разходите за единица (отсечката F*С), то впоследствие при фискалното облагане на доходите обществото може да претендира само за не по-голям от първоначалния дял от свръхдоходите на индивида, получени вследствие по-ранните инвестиции в индивидуалния човешки капитал. Ако политически или други причини доведат до ситуация, при която държавата се опита да инкасира чрез фискалната система приходи, надвишаващи възприетата пропорция, то тогава редовия данъкоплатец има всички основания да предприеме действия в посока на заобикаляне или "бягство" от данъка.

С други думи, когато въвеждането (увеличението) на данъка изтласква в посока напред във времето момента на изплащане на инвестициите в индивидуалния човешки капитал, то тогава рационално действащият индивид осъществява комплекс от мерки, посредством които се стреми, ако не да върне то поне да приближи до изходното положение (при перфектен пазар) на точката на изплащане.

6. Възможности за измерване на икономиката в сянка

От дефинитивна гледна точка, всяка област на внимание, която съдържа определен незаконен елемент се превръща в последващ проблем за статистическата обработка на данни. Такъв е случаят с размера на икономиката в сянка. Основа за нейното измерване са количествените и качествените анализи на параметрите, чрез които тя пряко или косвено се изразява.³⁰ За някои наблюдатели, очевидният неуспех на базираните върху кейнсианството политики за стимулиране на БНП може да се отдаде на разширяването на черната икономика. За други, съществуването на екстензивна черна икономика в която всеки има алтернативен източник на пари оправдава съкращаването на обществените осигурителни програми. В действителност за данъчните власти това може да означава пропуснати милиони и намаляване на данъчния морал. Изчисленията направени за черната икономика са толкова различни колкото и методите за тяхното генериране.

В теорията на анализа приходи-разходи се посочват ограничен брой източници за оценяване на информацията. Те са пазарни данни, поведенчески подход, директно запитване чрез въпросници или експерименти и в изключителни случаи, възгледи на експерти. В конкретен план може да се отбележи:

Първо, **пазарните данни** са обект на събиране от специализирани официални информационни източници. В частност счетоводството на националните доходи предлага два подхода. На макроравнище К. Макафи (1980) разглежда разликата между приходния подход за калкулиране на националния доход и разходния подход.³¹ Информацията за първия се получава от данъчната възвръщаемост, а аргументът е, че доходът от

³⁰ Димитрова, П. Цит. съч., с. 18.

³¹ MacCaffee, K. A Climbs of the Hidden Economy in the National Accounts. Economic trends, 1980, vol 316. 81-87.

черната икономика няма да се покаже като такъв, но ще се отрази на разходната страна.

А. Дилнът и К. Морис (1981) са критични към този подход, тъй като намират базисния аргумент за не толкова неоспорим.³² Те предлагат примера с даването под наем на помещения, използвани за бордеи. Тези наеми вероятно ще бъдат включени в доходното определяне на БНП, но извършените разходи не са отразени, така че включването/изключването е погрешно за подхода на Макафи. Авторите отбелязват, че дори всички трансакции да бяха изцяло легитимирани, грешките в начините за събиране на данни и времевата неустойчивост биха довели до изкривяване на изчисленията за приходите и разходите. Така се аргументира, че грешката между двата подхода е значителна и защитава много повече дезагрегиран подход, който двамата автори следват. Те изпълват дезагрегираните доходи и разходи, изчислени чрез използването на отчета за семейните разходи и намират, че размерът на черната икономика е около 2-3 процента от БНП.

О'Хигинс (1981) също се обръща към официалната статистика. Той отбелязва, че има изкривяване в отчетите за семейните разходи между разходите отчетени за работещите за себе си и другите работещи, дележащи еднакви отчетени доходи.³³ Тук обаче съществува въпросът за коректността на направените сравнения, тъй като доходите на работещите се отчитат върху основата на текущия период, докато данните за работещите за себе си – за едногодишен счетоводен период. Разбира се, възможно е да се използват данни, които са достъпни за данъчните власти. Той предполага, че около 6-7 % от легалните доходи не са отчетени. О'Хигинс има големи съмнения относно подхода свързан с използването на официалните данни за изпълнението на данъците на основата, че те ще се различават от период за период поради положените усилия за разследване и обвинение.

В изследванията на проф. И. Стойков и П. Димитрова са апробирани значителна част от методическите възможности за измерване на скритата икономика в България. В техните и други сродни изследвания е определен над 20% дял на скритата икономика от БВП на страната. Тези констатации дават сериозно поле за размисъл на данъчните власти с оглед пропуските в сегашната фискална система и възможностите за нейното усъвършенстване.

Второ, **поведенчески подход** - изследванията под това наименование са тези които се осланят на наблюдението, че черните трансакции, при определени обстоятелства, в следствие поведението на участниците в черната икономика могат да бъдат отчетени. Един такъв "индиректен" монетарен подход се основава на нарасналата циркулация на краткосрочни ценни книжа в британската икономика. Две изследвания в САЩ се основават на възгледа "пари в ръка" за черната икономика. П. Гутман (1977) отбелязва, че легитимните дейности въвличат един фиксиран процент пари в брой в текущите плащания, така че увеличението на този процент рефлектира върху нарастването на черната икономика.³⁴

³² Dilnot, A., C. Morris. What Do We Know about the Black Economy? Fiscal Studies, 1981, 1981, 2, 1, pp. 58-73.

³³ O'Higgins, M. Measuring the Hidden Economy. British Tax Review, 1981, 37, 2, pp. 269-78.

³⁴ Guttman, P. The Subterranean Economy. Financial Analyst's Journal, 1977, 33, pp. 26-7.

Подобно на него Е. Фейдж предполага, че увеличаването на средната скорост на циркулация на обема на валутата и банковите депозити определя стойността на общите трансакции и ако тази цифра показва константно отношение с националния доход, тогава прогнозирания номинален БНП може да бъде сравняван с действителните национални сметки за да се измери черната икономика.³⁵ Наблюденията показват, че с нарастването на ефективното използване на парите се постига свиване на тази икономика във Великобритания.³⁶

Трето, **директно социологическо анкетирание** - икономистите са предпазливи по отношение на въпросниците и експерименталните доказателства поради наличието на стратегически и условни елементи. Повечето хора обичайно подценят избягването на данъка, когато бъдат анкетирани. За да се игнорира употребата на въпросници и социологически експерименти трябва да се игнорира нарастващата маса от журналистически мнения по въпроса. Люис (1982) излага подробно основните изследвания, независимо че обществените източници на информация, занимаващи се с отношението към данъците и тяхното възприятие, са свързани само индиректно с размера на избягването на данъка.³⁷ Ако niskия и намаляващ данъчен морал се комбинира с условия при които бягството се възприема като оправдано, то може да се прогнозира разширяване размера на бягството от данъка.

Четвърто, **експертни оценки** – мнението на експерти не се ползва с голямо доверие, като източник за оценка в икономикса, но може да бъде сравнително добър източник на информация.³⁸ В този контекст едно от най-сполучливо документирани мнения по отношение на британската икономика е това на сър Уилям Пил, който е бивш председател на Съвета за вътрешни постъпления и през 1977 г. определя, че размера на черната икономика възлиза на 7,5 % от БНП.

Разгледаните подходи за измерване на икономиката в сянка илюстрират наличието на сериозна научна дискусия по въпроса как да бъде обхванат един феномен, който по презумция се гради върху поведение на икономическите агенти, което ги поставя “в страни” от закона. Ето защо поставянето на крайни оценки за скритата икономика и нейния дял е сложна и деликатна дейност, резултатите от която често се афишират с известна доза относителност.

7. Възможни решения на проблема за бягството от данъка и данъчната измама

Необходимостта от предприемането на мерки срещу “бягството от данъци” и икономиката “в сянка” е безспорна и належаща. В този смисъл могат да се разграничат две основни форми на борба с данъчното “бягство”.³⁹

³⁵ Fiege, E. The UK's Unobserved Economy: A Preliminary Assessment Economic Affairs, 1981, 1, 4, pp. 205-12; Fiege, E. The Underground Economies: Tax Evasion and Information Distortion. Cambridge, 1989.

³⁶ Dilnot, A. and C. Morris. Op. Cit.

³⁷ Lewis, A. The Psychology of Taxation. Oxford, 1982.

³⁸ Cullis, J. and P. Jones. Public Finance and Public Choice. Oxford, 1998, pp. 206.

³⁹ Адамов, В., Теория на финансите, Свищов, 1992, стр. 146-7.

1) Превантивна - ликвидиране на непълните и празните в данъчното законодателство и премахване на несправедливите облекчения, съкращения, освобождавания от данъци.

2) Административна - проверки, определяне данъка на място, уточняване на генералните разходи, въвеждане на режим на санкции.

Необходимо е също да се вземат строги мерки за ограничаване обема на икономиката "в сянка". Нужни са ясно и строго законодателство, безпристрастна и неподкупна съдебна власт.

В рамките на вече дискутираните изследвания на проф. И. Стойков и ст.н.с. П. Димитрова се предлага управленските въздействия спрямо икономиката в сянка да бъдат заложени в дългосрочни програми за социално-икономическо развитие.⁴⁰ В действителност, за България, като страна с значително дългово бреме, прилагането на ефективни решения срещу бягството от данъка и данъчната измама е от особена важност. Общо между икономиката в сянка и дефицитното финансиране съществува пряка връзка, която е резултат от ограничаването на фискалните постъпления при константност на търсенето на публичните блага. В крайна сметка, чрез увеличената разкриваемост и строгата наказателна тежест при разкрити данъчни измами се постига растеж на облагаемата маса. Увеличената облагаема маса повишава облагаемата основа. Увеличената облагаема основа означава по-големи фискални постъпления. Увеличените фискални постъпления водят до ограничаване на потребностите от дефицитно финансиране. Бюджетът постига по-голяма степен на вътрешна балансираност.

*

С развитието на данъчните системи "бягството" от данъка непрекъснато приема нови форми. Те са резултат от промените в организацията на приходите, свързани както с тоталното или частичното прикриване на дохода, така и с дисквалифицирането им. Значителни щети на фиска носят и явления от рода на т. нар. "мултиплициране на разходите" и чрез данъчните облекчения, и чрез заплащането на несъществуващи патенти, включването на въображаеми разходи и др. В крайна сметка, върху размера на икономиката в сянка основно влияние оказват характерът на обществено-икономическата система, данъчната култура на самите данъкоплатци, както и волята на управляващите да преследват явленията бягство от данъка и данъчна измама.

⁴⁰ Двамата автори открояват и съответни групи проблеми, които се нуждаят от ефективни управленски въздействия, вж. подр.: Стойков, И., П. Димитрова. Скритата икономика в България. Икономически изследвания. Кн. 1, 1999, с. 72-75.